

Salgói D. Mihály

Jókai Mór a Marson

Fabri Anna irodalomtörténész, az ELTE művelődéstörténeti tanszékének docense. Megjelent művei: Ciprus és jegenye (Krúdy Gyuláról 1978), Mikszáth Kálmán (Arcok és vallomások 1983), Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten. 1779-1848. (1987). Jókai Magyarország (1991).

A szerzővel utóbbi könyvéről beszélgettem Balatonfüreden, a Jókai irodalmi nap egyik rendezvényén. Könyvei, kutatási témái ismeretében magától adódott az első kérdés:

– *Mi vonzotta Önt a XIX. századhoz?*

– Ha nagyon egyszerűen akarok rá válaszolni, azt mondom: majdnem minden. Egyébként nagyon bonyolult és tekervényes magyarázatot tudok csak adni. Legtöbben, az én korosztályom és a nálam idősebbek, a XIX. századi regényeken nőttünk fel. A XIX. századnak 1914-ben vagy 1920-ban lett vége. Az a mentalitás, amit XIX. századnak nevezünk, eltartott legalább az első világháborúig. A nagyszüleink generációja még ezt a mentalitást, ezeket a szokásokat, ezt a világot hozta magával a családba, és az valami más volt, mint az én gyerekkoromé, az ötvenes években. Ebből átlépni egy egészen más világba nagyon jó volt. Hosszú ideig, kamaszkoromig megvolt ez az affinitásom, aztán vagy tíz évre elmúlt. Egy könyvkiadónál kezdtem el dolgozni, mert végül is irodalmár lettem. Ott viszont nem a régi irodalommal foglalkoztam, hanem a nagyon is modern, kortársi irodalommal. S akkor megint csak nagyon jó volt kilépni ezek közül: vissza a múlt századba. Az embernek szinte saját tartománya lett a XIX. század, ahová mindig el lehetett húzódni. A végén már jobban kiismertem magam ebben a korban, mint amelyikben éltem.

Nagyon sok régi szöveget kellett közreadnom, gondolnom a későbbiekben. Memoárokat, naplókat, ezekből lehet a legjobban megismerni egy korszakot. Amikor az ember minden adatnak utánanéz, mindent ellenőriz, ki akarja deríteni, hogy a memoár írójának ki volt a na-

gyapja, meg az unokatestvére, az inasa, tanítója, s a többi – nos, ez olyan, mintha egy szálát a szövetből kihúznánk és akkor az egész kibomlik, s lehet menni a gombolyag után. Mint egy Ariadné-fonal, csak fordítva. Nem kijutni akar vele az ember a labirintusból, hanem mindig beljebb kerülni.

– *Ebben az ön-labirintusban Jókai kaland vagy szerelem?*

– Egyik sem, ezeken az érzelmeken már túl vagyok. A Jókai-szerelem tipikus kamaszkori élmény volt. Mára viszont megtanultam szétszedni a szövegeit, megnézni, hogy mi, miért van, honnan és hova való. Ami nagyon érdekelt engem kezdettől fogva, az az hogy valóban mesemondó-e csupán, zavartak az ilyenfajta közhelyek. Meg kellene nézni, mondtam magamban, valóban csak egy túlfűtött és rendkívül jól fejlett fantáziának a termékei ezek az alkotások, cselekmények, hősök, helyzetek vagy pedig valami közülük is volt a XIX. századi élethez.

És itt komoly meglepetések érik az embert. Kiderül, hogy a XIX. századi embereknek egy sereg mindenről egészen más fajta fogalmaik voltak. Az, hogy *becsület*, az például élő és létező kategória náluk. Nem is kategória, érték volt számukra, amelyért képesek voltak az életüket kockáztatni. Nagyon sokszor persze nem heriokus indítatásból, hanem azért, mert ez a közvélemény szemében is fontos volt.

Sok mindennek más volt a jelentése. Ma is azt mondjuk sok értékre, hogy mi megtartjuk, hogy fontosnak tartjuk, de akkor az életüket valóban értékekhez, normákhoz igazították. Ezzel kapcsolatban nagyon érdekes élményeim vannak az egyetemen a diákjaimmal. Számomra például gyermekkoromban nem okozott problémát, hogy miért nem vehet el egy fiatal ember – egy Jókai-hős – egy lányt addig, amíg ő magának nincs egzisztenciája. Azt mondják a tanítványaim, ennek nincs értelme. Miért ne vehetné el? Elveszi, kész. Majd megteremtik a megélhetésüket. Tehát más elvek alapján épül fel minden kor; a mai emberek egy része, a fiatalság egy része idegennek tartja, nem fogadja el a régit. Nem érti. Én viszont fontosnak tartanám, hogy értsük, mi volt ezelőtt ötszáz évvel, kétszáz évvel, száz évvel. A Jókai-kor nincs még olyan messze. És ha ezeket a regényeket olvassuk, akkor hátborzongató ismétlődésekre bukkanunk. Mikszáth műveiben több ez az ismétlődés, ez az áthallás, analógia, különösen ha a parlamenti írásait olvassa az ember, de Jókainál is van éppen elég.

– *Könyvből tudom, hogy huszonhét olyan Jókai regény van, amely a XIX. században játszódik. Ön ezt a regényhalmazt szétszedte bizonyos szociológiai vizsgálati módszerrel, és különböző szempontok alapján személyeket, jellemeket, helyszíneket, egzisztenciákat, cselekvési lehetőségeket és módszereket keresett és mutatott fel, egyfajta mentalitástörténeti szintézisre jutott végül. Ezek közül válogassunk: Ön hogyan látja a tudás szerepét, mit jelentett a tudás, az értelem, a felkészültség Jókainak, korának?*

– Ami talán a legaktuálisabb motívum, s a mai ember számára nagyon érdekes lehet az az, hogy nincs még egy író a magyar irodalomban aki az *új élet-kezdések* kényszerét annyiszor ábrázolná, mint Jókai. Tehát történik valami, tönkremegy a sorsunk, újra kell kezdeni. Min-

den összeomlik, ami eddig volt. Az értékek, a viszonylatok teljesen megváltoznak, a mi szerepünk is egészen más lehet, nem is tudjuk pontosan hogy milyen. Ezt ő is legalább kétszer átélte: 1849-ben és 1867-ben, de talán még egy kicsit harmadszor is öregkorában, mikor érthetetlen lesz számára a századfordulós Magyarország, s ki is szorul belőle egy kissé. Ilyenkor az a központi kérdés, mi teszi képessé az embert arra, hogy ezeket a vészhelyzeteket, vagy válsághelyzeteket megoldja vagy egyáltalán elviselhetővé tegye? Az egyik feltétlenül az, hogy értsen valamihez.

A középnemesi rétegnek is volt egy "szakmája". "Középnemeskedett" – birtokoskodott és politizált. Ezzel olyan sokra nem lehetett menni, amint a történelem is bizonyította.

E huszonhét regény alapján mondható, hogy Jókai szerint feltétlenül valamilyen *műszaki tudás* – esetleg a mérnöki tudás az, amivel lehet valamit kezdeni. A másik, ami nem annyira a tudáshoz kapcsolódik az, a tradíciókhoz való ragaszkodás, a birtokos életforma vállalása. Fontos tehát, hogy valamihez értsünk, legyen valamilyen kenyér a kezünkben, valamilyen szakma; de ugyanilyen fontos a *magántulajdon*. Ha az a birtokososztály nem tud visszavonulni a birtokára 1849 után, akkor nincs passzív rezisztencia, és akkor nagyon sok Bach-huszar van a magyarok között is, mert megélni valahogy csak kell.

Érteni a gépekhez, az valami teljesen varázsos és költői dolog Jókai szemében. Olvastam egyszer egy német monográfiát, amelyben fölmerült az a gondolat, hogy a magyar földről származó műszaki zsenik teljesítményeibe talán az is belejátszott, hogy generációk nőttek fel Jókain. A gyerekek nemcsak egy szigorúan formalizált és rendszerezett tudásanyag megismerésére kényszerültek, amit az iskolában kaptak, hanem a tudásnak, a technikai ismereteknek a költészetével is találkoztak. Ezt nekem elég nehéz volt sokáig felfognom, mármint hogy van ilyen valóban, de aztán egyszer Sopronban a bányászati múzeumban megértettem, hogy a technika szép dolog, költészete van.

A XIX. század az még benne volt abban a tudásanyagban, amit el lehetett sajátítani. Valahogy összefüggött az emberek életével, domesztikáltabb volt. Azóta szerintem eltávolodtunk ettől és a tudomány túlságosan is fogalmivá vált. Jókai számára a természettudomány részben titokzatos, varázsos, vallásos dolog volt, részben meg olyan házias, ismerős valami. Jó példa erre a csillagászat, amely ugyan nem kifejezetten technikai jellegű tudomány, de mégis természettudomány. Jókai szenvedélyes csillagász volt, s számos regényében megjelennek a csillagászok hősök. A csillag az ő szemében a földi életnek valamilyen távoli, megfelelő pontja, ahová talán egyszer eljuthat az ember – esetleg halála után. Azt hiszem Fesztiné jegyezte fel, hogy Jókai a Marsra készült a halála után. Sokszor elmondta, ha ő meghal, akkor oda költözik át és ott bizonyára egészen más típusú, másféle, talán el sem képzelhető életfeltételek és életkörülmények közé kerül. Őszintén érdekelte és sokat foglalkozott a botanikával, a környezettel. Azt hiszem, hogy a zöldek igazán külön nevet nem tűzhetnének a lobogójukra, mint az övét. Jókai a fákat például olyan élőlényeknek tartotta, amelyeknek éppen fa formájuk van, de

tulajdonképpen majdnem olyanok, mint az emberek. Ez a gondolat egyébként az egész múlt századon végigvonul, de már a XVIII. század végétől tapasztalhatjuk, hogy sok írónk kertjének fáit, növényeit emberként kezeli.

Ami pedig a tudásnak azt a részét illeti, amelyeket mi humán ismeretnek nevezünk, az részben a diákkorban megtanult sajátja volt, később pedig rengeteg ilyen jellegű forrást olvasott el. Meg kell mondanom, ezek nagyon sokszor nem tudományos jellegűek, hanem köztes kategóriájúak, ma azt mondanám, ismeretterjesztőek voltak. Ezeknek azonban nem tulajdonított meghatározó fontosságot. Az a benyomásom ezeknek a regényeknek az alapján, hogy hősei közül egyik sem azért lett kiváló, kitűnő ember, mert a humán tudományokban különleges jártasságot mutat föl. De ha kitalálja például, hogyan kell eloltani a bányatüzet, az igen, az már teljesítmény. Vagy mint a Jövő század regényében, felfedezi az ichort vagy a repülőgépet, az megint csodálatos dolog.

– *Menjünk egy lépéssel tovább. Az előbb a becsületről, mint Jókai egyik kiemelt erkölcsi kategóriájáról beszélt. Lássunk még néhányat azok közül, amelyek Jókainál meghatározó szerepet kapnak?*

– Az egyik fő kategóriája a *hűség*. A hűség a helyhez, ahol születünk, szülőföldünkhöz, a hazánkhoz. Hűség a vallásunkhoz. Nagyon érdekes, hogy minden esetben azt értékeli leginkább negatívan, ha valaki elhagyja a vallását s áttér egy más hitre. Jókai nem az egyházhoz ragaszkodott, bár istenhívő volt, de az ő vallásos hite inkább panteisztikus vagy deisztikus: nem annyira az egyházi szertartáshoz és szokásokhoz kötött vallásosság volt ez. Úgy vélte, hogy ha valaki például református, az egyfajta magatartást, mentalitást jelent, amelyhez neki ragaszkodnia kell. Valamennyi lejtőre csúszott hőse áttért. Kevés magyar író helyezi arra a piedesztálra, mint időnként ő, a nőket. Valóban egyenrangúnak tekinti őket, másnak mint a férfiakat természetesen, de nála nőgyűlölettel, vagy az emancipációs törekvések túlzó karikírozásával nemigen találkozunk. A nők erkölcsi habitusához azonban más értékeket rendel hozzá. A nő hiszen istenben, de az már közel sem fontos, hogy protestáns vagy katolikus. A férfinak egyszerűen hozzátartozik az egyéniségéhez, hogy melyik felekezethez tartozik.

Igen kitüntetett erkölcsi érték továbbá Jókainál a *másokért való cselekvés*. (Mostanában ennek nem túl jó az akusztikája, de lehet, majd megint jó lesz.) Ez azt jelenti, hogy saját érdekeimet alá tudom rendelni mások érdekeinek, esetleg akik többen vannak, vagy akik gyengébbek, netán akik rászorulnak arra, hogy segítsen őket. Ez persze sokféle néven nevezhető, én azt mondanám, hogy ez a másokért való tennitűdés. Az igazi nagy Jókai hősök, elit-hősei mind másokért cselekeszenek. – A Jókai regényekben gyakran megjelenő figura, akit mostanában közismert névvel *gazdasági vállalkozónak* nevezünk. Persze XIX. századi szinten. Ez a gazdasági vállalkozó egy bizonyos határon túl nem halmoz föl. Visszaforgatja, szétosztja javait az emberek között, sőt az emberek jólétéért dolgozik. Ez tipikusan XIX. századi felfogás. Dickensnek is ehhez hasonló kapitalizmus-ideálja volt, úgy vélte, hogy a tulajdon addig jó, amíg

áttekinthető. Tehát a nagy vagyonok, a mamut tőkék nem helyesíthetőek. A kis közösség, a kis csoport az ideális, amelyben az igazán értékes emberek a többiekért tesznek, dolgoznak, vannak. Ez egyébként nagyon szép és megható, ám sajnos idealisztikusnak bizonyult eszményállítás.

A *hazaszeretetről* külön is szólnék, hisz ez majdnem a vallásos meggyőződés szintjén van jelen Jókai világában. Ez nem azt jelenti, hogy bíráló, kritikai észrevételei, vagy ellenérzései nem lennének, akár az úgynevezett magyar lelkület vagy jellem összefüggésében, akár bizonyos kitiüntetettnek tartott és heroizált történeti eseménnyel kapcsolatban. Az ember azzal találkozik legtöbbször a tanulmányokban, hogy Jókai heroizálta 1848–49-et és csak patetikus módon tudott róla beszélni. Szerintem kezdettől fogva kétféle viszonya van az egészhez. Egyfelől valóban megjeleníti ennek pátoszát, másfelől a gyűlölködést, széthúzást, kicsinyeskedést, az egymás ellen fordulást is ábrázolja; mindazt ami már a márciusi napokat követően látható volt, és ami aztán a hadi események megindulásával teljesen világossá lett.

Ez egyébként összekapcsolható Jókai *"sziget-elvével"*. Egyfelől van egy nagyon mély és igaz hazaszeretetet, másfelől pedig egy állandó aggodalom azért, hogy úgy élünk itt, a hazánkban, mint egy szigeten. Jókai műveiben elevenen él az a már akkor több évtizedes, majdnem száz éve felébredt és felébresztett gondolat, hogy a magyarok a környező népek tengerében, mint más kultúrájúak, s főleg más nyelvűek szétmorzsolódnak. Ez a vízió örökké kísértette őt, s ezért folyton ilyen kis biztonságos szigeteket teremt. Akár az egész ország számára, akár, időnként, az egyes embereknek. Engem ez rázott meg legjobban, az volt a legnagyobb élményem, midőn rádöbbentem, hogy mennyire aggódtak már abban a nagy és virágzó békeidőben Magyarországon Magyarorszáért. – Hogy mindez egy törekeny egyensúlynak az eredménye csupán, és azon jöhetett létre és bármelyik pillanatban összeomolhat. Ezért vannak ezek a szép álmok, a szigetek, ahol úgy lehet élni, olyan jók lehetünk, amilyenek lennénk egyébként – ha nem lennének körülöttünk a veszedelmek. Ebben nagyon sok kedves naivitás van, ám ugyanakkor nagyon sok bölcs megfontolás, sőt nagyon sok kísérteties előrejelzés, előrelátás is.

A XX. századnak nem egy gondolkodója, vagy nemzetnevelési tervekkel is foglalkozó elmeje végülis felhasználja Jókai sziget- és kert- Magyarország gondolatát. Elég, ha *Németh Lászlóra* gondolunk, aki egyébként rendkívül elitelően nyilatkozott általában Jókairól, bár pátoszának hatása mélyen benne gyökerezett. Ezt Németh maga is tudja egyébként, mert a Kissebbségben azt írja, "ha azt mondjuk 1848, akkor Baradlay Richárd lovagol felénk." – Hólt A kőszívű ember fiaiban ott van Tallérosy Zebulon is, aki egészen más módon vesz részt a szabadságharcban. Jókai már ott is megmutatta a fényeket, árnyakat. Ebben a regényben nem a szabadsághősök és harcosok magasztosulnak föl igazán, hanem az a szegény tétova Jenő, aki fel tudja magát áldozni. A különféle olvasatokban ez vajon miért nem kap hangot? Jókai végül- is annak nyújt teljes erkölcsi diadalt, aki se nem politizál, se nem igazán heriokus alkat, de ismeri és tiszteletben tartja az emberi élet (mások életének) értékét.